

ҚЎҚОНХОНЛИГИНИНГ ТАРИХ ШУНОСЛИГИНИНГ АЙРИМ-АЙРИМ ЖИХАТЛАРИ (1991 -2023 ЙЙ.)

Якобжанов Жасур Жамшитжонович

Низомий номидаги ТДПУ

“Ўзбекистон тарихи”

кафедраси в/бдоценти, PhD.

Тариханузоқ ўтмишга бориб тақаладиган ўзбек давлатчилиги тарихи жаҳонда ўз ўрнига эга саналади. Жумладан, ундаги хонликлар даври ҳамма вақт тадқиқотчилари учун қизиқarli вадолзарб мавзуларда нўлиб келган. Ўзбек хонликлари хусусан, Қўқон хонлиги тарихи гана зарташланса, унинг ташкил топишидан бошлаб, сўнгги кунларига чамуракка бисий жараёнлар, кескин ижтимоий-иқтисодий вазиятлар хукм сурганини кўришимиз мумкин¹. Манашу жиҳатлари билан тарихнинг барча давларида Қўқон хонлиги тарихини ўрганиш тарихчилар эътиборини ўзига жалб этиб келмоқда.

Деярли барча тадқиқотчилар нафақат Қўқон хонлиги, балки учала хонлик тарихини тарих шунослик жиҳатидан давларлаштиришда учғурухга, яъни: 1. Мустамлака даври; 2. Совет даври; 3. Мустақиллик даврига бўлиб ўрганиш нитакли фетишган.

Мақола миздатадқиқ этилаётган даврда Қўқон хонлиги тарихининг тарих шунослик жиҳатдан ўрганилиши га ҳам тарихчиларимиз томонидан эътибор берилма бошланди. Гарчи ушбу йилларда Қўқон хонлиги тарихининг барча соҳаларини қамраб олган тарих шунослик таҳлили амалга оширилмаган бўлсада, унинг Россия империясига томонидан босиб олиниши, дипломатикалоқалари ҳам дахори жликтадқиқотчилар томонидан ўрганилиши тадқиқ этилган.

Ушбу йилларда Қўқон хонлиги тарих шунослиги га доирдастлаб китадқиқот сифатида Ғ. Ахмеджановнинг асарини кўрсатиш мумкин². Ушбу асарнинг дастлабки 1995 йилда эълон қилинган наشريда асосий эътибор ушбу ўзбек хонликларининг Россия империясига томонидан босиб олинишининг мустамлакачилик ва совет даврида ўрганилишидан ташқари, ушбу масалага жаҳон ҳамжамиятининг ҳаммуносабатини ўрганган. Ушбу монографиянинг кейинроқ, 2003 йилда янги маълумотлар билан тўлдирилган ўзбек тилидаги наشريда олимпиафа қатюқорид ақўрсатилган масалага, балки давлатчилигимиз тарих шунослиги га мустақилликнинг дастлабки йилларидаги муаммога ёндашувларнинг қандай ўзгарганини таҳлил этиб берган.

Асарнинг илмий ютуғи сифатида ушбу муаммога доир асида илк марта ба татурли давлартадқиқ

¹ Илхомов З. Қўқон хонлиги давлатчилиги тарихи ва тарих шунослик масалалари // Очерки историографии государственности Узбекистана. II том. – Ташкент, 2019. – Б.110–136.

² Ахмеджанов Г. Российская империя в Центральной Азии (история и историография колониальной политики царизма в Туркестане). – Тошкент: Фан, 1995. – 218 б.; Шу муаллиф: Россия империяси Марказий Осиёда (Чоризмнинг Туркистонда мустамлакачилик сийсати тарихи ва тарихнавислиги). – Тошкент: Та’лим манбаи, 2003. – 270 б.

иқотларининг таҳлили амалга оширилгани билан белгиланади.

Муаллифасарда дастлаб русларнинг, сайёҳларнинг, элчиларнинг хонлик ҳақида унинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий маданияти борасида билдирган фикрларини маҳаллий манбалар билан солиштирад и. Хусусан, элчи Ф. Назаровнинг “Тошкентликлар беғам, ҳашамдорлик хушчақликка ҳаддан зиёд берилган, нозиклашган”, - деган фикрини “Тарихи жадидаи Тошканд” асарида гимаълумотлар билан таққослаб ушбу фикрлар ҳақиқатга зид келишини таъкидлайди³.

Муаллиф кейинги ўринларда Ўзбекистон мустақиллик йилларида яратилган Россия империясининг Ўрта Осиё хонликлари ганисбатан боққинчилик сиёсати ва унинг оқибатлари га бағишланган бир қатор ишларни таъкидлаб, уларнинг олдинги давр тадқиқотлари дан фарқлихусусиятларини ҳамда қўлга киритилгани лми янгиликларини санаб ўтади.

Асарнинг яна бир утуғи сифатида Ўрта Осиё хонликларининг “қўши болиниши” масаласи га доир совет даврида яратилган нафақатасар, мақола, тадқиқотларнинг балки ўша давр ҳукумати томонидан масалага доир қабул қилинган турли қонун ва ҳужжатларнинг таҳлил этилганини таъкидлаб ўтиш жоиз.

Ғ. Аҳмаджонов томонидан ўрганилган муаммо асар яратилган вақтга қадар тарихшунослик жиҳатдан ўрганилмаганини қайд этиш билан бирга, тадқиқотда қўпроқ руҳорижий адабиётларга берилгани, маҳаллий манбалар ва мустақилликнинг дастлабкий илларида ушбу муаммо доирасида яратилган ишларнинг кенгроқ таҳлил қилинганлигини таъкидлаб ўтиш жоиз.

Хонлик тарихшунослиги га оид яна бир тадқиқот О. Масалиева томонидан амалга оширилган “XX асрнинг инглиз-америка тарихшунослиги да Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари тарихи” номли илмий иш саналади⁴. Хонликларнинг инглиз-америка тарихшунослиги да сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти билан бирга Россия империяси томонидан забт этилиши масаласини ўрган ишдаги асосий ёндашув ва таъкидлар тадқиқ этилган⁵.

Шу билан бирга лик дамуаллиф АҚШ ва Англия да таъкил этилган Ўрта Осиё тарихини ўрганувчи илмий марказлар ва уларнинг фаолияти, асосий хусусиятлари ва масала доирасида уларнинг ёндашувларини таҳлил этиб берган⁶. Айтиш мумкинки, ушбу тадқиқоти шинафақат ўздаври га учун, балки ҳозирги кунда ҳам долзарб мавзулар дан саналади. Тарихшунослик нуқтаи-назаридан юртимиз тарихи га оид хорижада биётларининг ўрганилиши ва уларнинг асосий йўналиш ҳамд а таъкидларини аниқлаш муҳим вазифалар дан саналади.

³ Аҳмаджонов Ғ. Россия империяси Марказий Осиёда (Чоризмнинг Туркистонда мустамлакачилик сиёсати тарихи ва тарихнавислиги)... –Б.10-11

⁴ Масалиева О. XX аср инглиз-америка тарихшунослиги да Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари тарихи. Тарих фан. номз. ... дисс.–Тошкент, 1999. –173 б.

⁵ Қаранг: Бу ҳақда батафсил диссертациянинг 3.2 параграфи да маълумот берилди.

⁶ Масалиева О. XX аср инглиз-америка тарихшунослиги да Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари тарихи. – Тошкент, 1999. –Б.16–42.

МазкуртадқиқотишимустақилликйилларидаҚўқонхонлигинингхорижтарихшунослиги даўрганилишимасаласидаамалгаоширилганяккаю-ягонаишҳисобланади.

О.МасалиеванингушбудиссертациясидахорижликтадқиқотчилартомониданҚўқонхонлигинингсиёсийҳаёти,

жумладанхонликнингташқилтопишисанасидагиҳамдахукмдорларнингдавлатнибошқарганйилларидагибилдирганфикрларитаҳлилэтилган.

Ушбутадқиқотдасиёсийсоҳанингибошқажихатларигакамэтиборқаратилганбўлса, хонликнингижтимоий, иқтисодийҳаётиборасидагитадқиқотлартаҳлилэтилмаган.

ҚўқонхонлигинингРоссияимпериясибиландипломатикалоқаларинингХХасриккинчиармитарихшунослигитаҳлилиниаамалгаоширганВ.Ишқуватов⁷мазкурмуаммонингсаветдавридавамуустақилликнингдастлабкийилларидаўрганилишинингфарқлихусусиятларинитаққослабўрганган

Сўнггийиллардахориждахусусан,

РоссияваМарказийОсиётарихшунослигидахаммавугадоирмасалаларникўришимизмумкин⁸. Хусусан,

ЎртаОсиёхонликларинингРоссияимперияситомониданбосибoliniшимасаласидаизланишוליборганРоссияликС.Н.

Брежневанинги тарихшуносликсоҳасидаолибборгантадқиқотларизэтиборнитортади.

Муаллифўзинингбирқаторилмийишларида⁹ЎртаОсиёхонликлариниРоссияимперияситомониданбосибoliniшимасаласига“қўшиболинди”тарзидаёндошади.

ХХасрнингўрталариданСоветтарихшунослигида“мажбуран”қўлланилабошланганЎртаОсиёхонликларинингРоссияимперияситомонидан“қўшиболинди”иборасиХХасрнинг80-йилларинингохирларидахамтарихийлик, хамилмийликҳамдаобъективликнуктаиназарданисботлабберилганмасаладир.

УшбутадқиқотишидаМарказийОсиёминтақаситарихчиларитомонидансўнггийиллардаамалгаоширилганилмийизланишлартаҳлилэтилиб,

улардаилгарисурилганилмийхулосаларчуқуртаҳлилэтибберилган.

Айнибирмасалаюзасидантурлихилхалқвакилларинингфикрларинижамааб, таҳлилэтиб,

ягонаилмийхулосачиқаришўрганилаётганмасаланиечимигаоидсалмоқлиилмийфикрларнижамайдиҳамдатарихшуносликнингривожигаҳиссақўшади.

Лекиншубиланбиргаликдаманбаларвахужжатлардакайдэтибўтилгантарихийҳақиқатни четлабўтиб, фаннимаълумбирмафкурага, фоягабўйсундириб, анашуасосда“сохтатарих”яратибўзгахалқва миллатникамситилибкўрсатилишитарихфаниривожигаакстаъсирэтади.

⁷Ишқуватов В. XX аср II ярми тарихшунослигида Қўқон – Россия дипломатик муносабатлари. Тарих фан. номз. ... дисс. –Тошкент, 2004. –139 б.

⁸Егоренко О.Е. “Бухарский эмират в период протектората России (1868–1920 гг.). Историография проблемы”. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Москва, 2008.;

⁹Брежнева С.Н. Присоединение Туркестана к России: дискуссионные проблемы дореволюционной и советской историографии. – 287 с. Ўша муаллиф. Историография проблемы присоединения Туркестанского края к России: вторая половина XIX в.– начало XXI в. – 622 с.

Ўрганилаётган давр тарихи шунослиги хусусида янашунитибки длашкеракки,
нафақат Қўқон хонлигининг,
балки бутун Фарғона водийси тарихини чуқур ўрганиш ва унинг материаллар билан тўлд
иришмақсадида Қўқон, Фарғона, Наманган,
Анджон каби шаҳарларда ташкил этилган илмий анжуманлар¹⁰ ҳам тарих фанисоҳасини
адқиқ этишда муҳим ташаббуслардан бўлди.
Мазкур илмий анжуманларнинг аксарихалқаро миқёсда ташкил этилганисабабли,
Қўқон хонлигининг айрим муаммоларихусусида маҳаллий тарихчиларимиз билан бир қат
ордахори жликолимларнинг ҳам бир қанча маърузалари эълон қилинди.
Анжуман материалларига диққат билан назар ташланса,
хонлик тарихининг баъзимасалаларихусусида янги ва жиддий мулоҳазалар баён қилинган
бўлса, баъзи бирларида маъруза мавзусининг торлиги, илмий янгилигининг йўқлиги,
маълумотларнинг такрор ланиши каби жараёнлар кўзгаташланади. Назаримизда,
бундай камчиликларнинг мавжудлиги мазкур анжуманларнинг аксарииштирокчилариниё
штадқиқотчилар ташкил этиши билан боғлиқ.
Ушбу маърузаларнинг хонлик тарихи шунослигига қўшилган ҳисса,
деб баҳолаш мушкул вазифа ҳисобланади.

Шундай бўлсада, 2022 йилнинг 14-15

апрель кунлари “Қўқон хонлиги давлатчилиги тарихи” ва 8-9
июнь кунлари Қўқон университетида “Қўқон хонлигининг Туркий халқлар давлатчилиги
шаклланиши ва маданий меросида туган ўрни” мавзуларида бўлиб ўтган халқаро конфе
ренцияларда бир қатор янги илмий фикр вахулосаларнинг келтирилганига гувоҳ бўлишимиз
мумкин¹¹.

Мазкур йилларда Қўқон хонлиги тарихига оидада биётларни ўрганиш чоғида ўрганил
аётган масала нафақат тарихчилар, балки адабиётчилар,
ҳуқуқшунослар ҳам қўлурганини кўриш мумкин¹².

Мустақиллик йилларида Қўқон хонлиги тарихини ўрганиш бўйича амалга оширилган
тадқиқотлар,
уларда қўтарилган муаммолар ҳам датадқиқот объектини ташкил қилувчи масалаларнинг
азмуни ва моҳияти дананглаш мумкинки,

¹⁰ Қўқон асрлар силсиласида: Республика илмий-назарий конференцияси (14 май 2004 йил). – Қўқон, 2004.; “Ўзбек давлатчилиги тарихида Фарғона водийси” мавзусидаги республика илмий-назарий анжумани материаллари. (22 декабрь 2004 йил). – Фарғона, 2004.; “Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда” мавзусидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Фарғона, 2009, 2012, 2014 йиллар.; “Фарғона водийсининг XVIII – XXI асрлардаги тарихини тадқиқ этишда ёзма, босма манбалар ва улардан фойдаланиш муаммолари” мавзусидаги халқаро илмий конференция материаллари. (11 май 2018 йил). – Андижон, 2018.; “Қўқон хонлигининг атоқли давлат арбоби ва саркардаси Амирлашқар Алиқулнинг ҳаёти ва фаолияти” мавзусидаги халқаро илмий конференция. – Андижон, 2018.; “Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда” мавзусидаги халқаро илмий конференция материаллари. (26 апрель 2019 йил). – Фарғона, 2019.; Фарғона водийси жаҳон цивилизацияси тарихида: янги илмий натижалар” мавзусидаги илмий-амалий конференция. (4-5 октябрь). – Қўқон, 2019.; “Фарғона водийси тарихининг долзарб муаммолари” республика илмий конференция материаллари. (6 июнь 2020 йил). – Наманган, 2020.

¹¹ “Қўқон хонлиги давлатчилиги тарихи” мавзусидаги халқаро илмий-назарий конференция материаллари. (14-15 апрель 2022 йил). – Тошкент, 2022. – 431 б.; “Қўқон хонлигини Туркий халқлар давлатчилиги шаклланиши ва маданий меросида туган ўрни” мавзусидаги халқаро конференция материаллари. (8-9 июнь 2022 йил). – Қўқон, 2022.

¹² Юсупов Ш. Худоёрхон ва Фуркат. – Тошкент: Шарқ, 1995. – 96 б.; Шу муаллиф. Хуфия қатламлар. – Тошкент: Маънавият, 1999. – 144 б.; Шу муаллиф. Худоёрхоннинг сўнги илинжи // Адабиёт васанъат. – Тошкент, 2004. – №12. – Б. 21–32.; Болтабоев Ҳ. Амир Умархоннинг мактуби // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1997. 27 октябрь; Қодирова М. Шеърят ва муҳаббат маликаси. – Тошкент, 1998. – 112 б.; Аҳмедова М. Қўқон хонлигининг ташкил топиши, давлат тизими ва ҳуқуқ манбалари. Юридик фанлар номз. дисс... – Тошкент, 2010. – 191 б. ва бошқ.

ушбудаврда Қўқонхонлигитарихини ўрганиш бўйича салмоқли ишларамалга оширилди.
Хусусан хонлик тарихига оид эзмаманбаларни тадқиқ этиш,
таржима ва нашр қилиш бобида бир қанча ижобий ишларамалга оширилди.
Хонлик тарихининг кам ўрганилган жиҳатлари, жумладан,
Россия билан дипломатика лоқалари,
уни Россия империясига монидани тилоқилини шимасалалари янги чаёнда шувларасид
аёритиб берилди.
Шу билан бирга сўнгги пайтларда Қўқонхонлигитарихининг методологиясига соҳада ўрг
аниш томонидан жиддий бурилиш кузатилади.
Буларнинг барчаси тарихчиларимиз Қўқонхонлигитарихининг янги концепциясини ярати
шга қаришганликларидан дарак беради¹³. Бунда энг аввало Қўқонхонлигитарихи бўйичан
исбатан мукамал тадқиқотишларини олиб борган Ҳ. Бобобеков,
Ш. Воҳидов, З. Илҳомов ва битарихчиларнинг хизматларисалмоқлидир.
Бундай тадқиқотлар хонлик тарихининг мукамал ўрганилишига қатъий ҳисса бўлиб қўшил
моқда.

¹³ Арслонзода Р.А., Ахунова М. Мустақиллик йилларида Қўқон хонлиги тарихининг ўрганилиши. <http://uzbegim.us>.